

cellîler tekerrür etmemektedir. Kâinat her an yeni bir tecellî ve yeni bir yaratılış durumundadır. "O her gün bir iştedir" (er-Rahman 55/29) meâlindeki âyeti, "O her an yeni tecellîlerle ve sürekli olarak zuhur etmektedir" şeklinde yorumlayan mutasavvıflar, bu tecellîleri "hazarâtü'l-hams" adını verdikleri beş genel mertebede (hazret) toplamışlardır. Bu mertebelerin ilkinde "gayb-ı mutlak" adı verilir. Bu hazrette Allah mutlak kemal ve mutlak gayb halinde olup henüz isim ve sıfat dairesine inmediğinden isim, sıfat, tecellî ve taayyün söz konusu değildir. İnsan bilgisinin hiçbir şekilde ulaşamadığı gayb-ı mutlak hazretinde Allah'ın zâtını ancak yine Allah bilir. Bu sebeple gayb-ı mutlak hazretine "hazret-i zât, âlem-i lâ taayyün, amâ-yı mutlak, vücûd-ı mahz, vücûd-ı mutlak, gaybül-gayb" da denir. "Gayb-ı izâfî" adı verilen ikinci hazret iki kısıma ayrılır. Bu hazretin gayb-ı mutlakla yakın olan kısmına "hazret-i ukûl, hazret-i ervâh, âlem-i ceberût, taayyün-i evvel, akl-ı evvel, hakikat-ı Muhammediyye, rûh-ı izâfî, âlem-i ahadiyyet, kitâbü'l-mübîn" gibi isimler verilir. Bu mertebeye mücerred ruhlar ve akıllar âlemidir. Gayb-ı izâfînin şehâdet âlemine yakın olan kısmı aynı zamanda hazarât-ı hamsin üçüncü hazretidir ki buna "hazret-i misâl, âlem-i vâhidîyyet, taayyün-i sâni, tecellî-yi sâni, sidretü'l-muntehâ, âlem-i emr, âlem-i melekût, âlem-i tafsil" denir. İlk hazretin mukabili olan dördüncü hazret "şehâdet-i mutlak"tır. Bu hazret "âlem-i mülk, âlem-i his, âlem-i nâsût, âlem-i anâsır, âlem-i felekiyyât" gibi adlarla da anılır. İlk üç mertebeye gayb sayıldığından varlık ve kâinat gayb ve şehâdet olmak üzere başlıca iki âlem bulunmaktadır. Kur'ân-ı Kerim'de, "O gaybı da şehâdeti de bilendir" (er-Ra'd 13/9; en-Nahl 16/77; el-Cum'a 62/8) denilmiştir. Mutasavvıflar bu dört hazreti dört denize benzetmişlerdir. Birinci denizin (gayb-ı mutlak) dalgalanmasından ceberût âlemi (gayb-ı izâfî), onun dalgalanmasından melekût âlemi (hazret-i misâl), bu âlemin dalgalanmasından da mülk âlemi (şehâdet-i mutlak) meydana gelmiştir. Beşinci mertebeye, ilk dört hazreti kendinde toplayan "hazret-i câmia" mertebesidir. Buna "âlem-i insan" da denir. İnsan önceki bütün âlemleri de içine alır. Nitekim kutsî hadis olduğu rivayet edilen bir sözde (Aclûnî, II, 195) Allah, "Yere göğe sığmadım, ancak mümin kulumun kalbine sığdım" buyurmuştur. Kâinatta bulunan her şeyin insanda bir örneği vardır. Kâinat Allah'ın isim ve sıfatlarının toplamı olduğu gibi kâinatın kü-

çük bir örneği olan insan da Allah'ın isim ve sıfatlarının toplamı olduğundan Hz. Peygamber, "Allah Âdem'i kendi sûretinde yarattı" demiştir (Buhârî, "İstîzân", I; Müslim, "Birr", 115, "Cennet", 28).

Allah bu hazretlerin her birinde çeşitli şekillerde tecellî eder. Son hazret olan insan, yüksele yüksele bütün hazretlerin kendisine görüneceği bir hale geldiği zaman insân-ı kâmil mertebesine ulaşmış olur. Bu hazretlerden Hakk'a ait olanı halka, halka ait olanı Hakk'a nisbet etmek câiz değildir. Mutasavvıflar hazarât-ı hamse "avâlim-i hamse" de demişler ve bunları a'yân-ı sâbite, ceberût, melekût, mülk ve insan âlemleri şeklinde sıralamışlardır. Zât-ı ilâhiyyeden başlayan zuhûr ve tecellîler kademe kademe aşağıya doğru indiği için bu hazretlere "tenezzülât-ı hams" adı da verilmiştir. Aşağıda olan âlem kendisinin üstündeki âlemin mazharı ve tecellîgâhidir. Meselâ mülk âlemi melekût âleminin, melekût âlemi ceberût âleminin, ceberût âlemi de a'yân-ı sâbitenin tecellî mahallidir. Alttaki âlem üstündeki âlemin aynası gibidir. Alt âlemlerde bulunan her şeyin aslı üstteki âlemlerde mevcuttur. Fakat üst âlemlerde bulunan her şey alttaki âlemlere yansımaz. Bazı şeyler beş hazrette de bulunduğu halde bazıları sadece üst hazretlerde bulunur.

Genellikle beş olarak kabul edilen hazretlerin sayısını bazı mutasavvıflar altıya, bazıları da yediye çıkarırlar. Bosnevî, *Fuşûşü'l-hikem* şerhinde mutlak gayb, ceberûtî ruhlar, mutlak misal, mukayyed misal, his ve insan olmak üzere altı hazret tesbit etmiştir. Burhânî'nin *et-Tuĥfetü'l-mürsele*'sinde ise lâ taayyün, taayyün-i evvel, taayyün-i sâni, mücerred ruhlar, misal, şehâdet ve insan şeklinde yedi hazret sıralanmıştır.

Varlık ve yaratılış görüşlerini hazarâtü'l-hams nazariyesiyle açıklayan Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve onun yolundan gidenler bu görüşlerini bazı âyet ve hadislere, özellikle esmâ-i hüsnâ anlayışına dayandırmak istemişler (İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, IV, 250-260), bu hususların nakle dayanıp açıklanması çok zor, akılla açıklanması ise imkânsız olduğundan bu bilgileri keşf metoduyla elde ettiklerini söylemişlerdir. İbn Haldûn "ashâb-ı hazarât" dediği İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Fârîz, İbn Berrecân ve Ahmed b. Ali el-Bûnî gibi mutasavvıfların bu görüşü filozoflardan aldıklarına işaret eder. Kaynağı ne olursa olsun hazarât-ı hams görüşü, özellikle vahdet-i vücûdu benimsemiş olan muta-

savvıfların varlık, yaratılış ve vahdet-i vücûd nazariyesini açıklamak için dayandıkları nazırcı bir temel düşünce olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

et-Ta'rifât, "Hazarât-ı hams" md.; *el-Mu'cemü's-şûfi*, s. 323; Buhârî, "İstîzân", I; Müslim, "Birr", 115, "Cennet", 28; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, IV, 250-260, 421; a.m.lf., *Fuşûş* (Affî), s. 84; Kâşânî, *Şerhu Fuşûşü'l-hikem*, Kahire 1966, s. 166; a.m.lf., *İşlâhâtü's-şûfiyye*, s. 69, 155; Dâvûd-ı Kayserî, *Maṭla'u ĥuşûşü'l-kilem*, Haydarâbâd 1299, s. 148; Saîdüddîn Saîd el-Fergânî, *Meşârîku'd-derârî*, Tahran 1398, s. 31-36, 719; İbnü'l-Hatib, *Ravzâtü'l-ta'rif* (nşr. M. İbrâhîm el-Kettânî), Beyrut 1970, II, 588-603; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sâ'il*, s. 58-61; Abdülkerim el-Cilî, *et-İnsânü'l-kâmil*, İstanbul 1300, I, 18; Burhânî, *et-Tuĥfetü'l-mürsele*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mehmed Efendi, nr. 6465/6; Abdülâh Bosnevî, *Tecelliyâtü 'arâ'isi'n-nûşûs*, Bulak 1252, s. 15; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, II, 195; İsmâil Hakkî Bursevî, *Lübbü'l-lüb*, İstanbul 1289, s. 11-12; İsmâil Fennî [Ertuğrul], *Vahdet-i Vücûd ve İbn-i Arabî*, İstanbul 1928, s. 15-26; a.m.lf., *Maddiyün Mezhebini İzmihlâli*, İstanbul 1928, s. 259-261; İzmîrî, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 182; Ebü'l-Alâ el-Affî, *et-Ta'likâtü'l-Fuşûşü'l-hikem* (İbnü'l-Arabî, *Fuşûş* [Affî] içinde), II, 70-74, 80; a.m.lf., *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin Tasavvuf Felsefesi* (trc. Mehmet Dağ), Ankara 1975, s. 51, 121-123; Ahmet Avni Konuk, *Fuşûşü'l-hikem Tercüme ve Şerhi* (haz. Mustafa Tahralı - Selçuk Eraydın), İstanbul 1987, I, 240; II, 122-123, 127; F. Schuon, *İslâm-ı Metafizik Boyutları* (trc. Mahmut Kanık), İstanbul 1996, s. 143-166.

SÜLEYMAN ATEŞ

HAZARLAR

VII-XI. yüzyıllar arasında Karadeniz ile Kafkas dağlarının kuzeyinde ve İdil (Volga) nehri dolaylarında hüküm süren bir Türk devleti.

Hazarlar tarih sahnesine Sabar Türkleri'nin devamı olarak çıkmışlardır. Günümüzde Hazar denizi adında yaşamaya devam eden Hazar ismi tarihî kaynaklarda, 558 yılında Sabarlar'ın siyasî varlıklarını kaybetmelerinden önceki Sâsânî-Sabar savaşları dolayısıyla geçer. X. yüzyıl İslâm tarihçisi Mes'ûdî, İranlılar'ın Hazar adını verdiği topluluğa Türkler'in Sabar (Sabîr) dediklerini söylemektedir (*et-Tenbih*, s. 83). Hazarlar Arapça kaynaklarda Hazar, İbrânîce'de Kuzari, Latince'de Chazari / Gazari, Grekçe'de Khazaroi, Rusça'da Kozar / Kazarin, Macarca'da Kozar / Kazar, Ermenice'de Hazir-k, Gürcüce'de Hazar-i, Çince'de T'u-Chüe Ho-sa (K'o-sa) adıyla zikredilmektedir.

Hazar ülkesi genelde Hazar deniziyle Karadeniz arasındaki sahayı kaplıyordu. Güneyde Kafkas dağları sınır olmakla be-

raber Azerbaycan ve İrmîniye sık sık Hazar hâkimiyetine girmiştir. Bu topraklar kuzeyde İdil (İtil) Bulgar Türkleri'nin ülkesine, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara, hatta Kiev'e kadar uzanıyordu. Hazar Devleti, esas ağırlık merkezi önceleri Terek nehri boyunca iken daha sonra İdil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzalarına yayılmış ve önemli ticaret yollarını kontrol altına almıştır. Devletin temel unsuru Ak Hazar ve Kara Hazar diye iki gruba ayrılan Hazar ahalisiydi. VIII ve IX. yüzyıllarda iyice genişleyen Hazar Hakanlığı'na İdil Bulgarları, Kama ve İdil boylarındaki çeşitli Fin kavimleriyle Burtaslar ve Orta Dinyepr (Özi) yöresindeki Slav kavimleri de itaat ettiler. En geniş zamanında Hazar ülkesinin sınırları Yayık ve Cim nehirlerinden batıda Dinyepr nehrine kadar uzanıyordu.

576 yılında Kırım'daki Kerç Kalesi'nin Göktürkler'in eline geçmesiyle bu devletin sınırları Karadeniz'e kadar ulaşmıştı. Hazarlar, 586 yılına ait bir Bizans kaynağında Türk adıyla birlikte zikredilmişler, aynı şekilde Çin yıllıklarından Hsin T'ang Shu'da da T'u-Chü Ho-sa (K'o-sa), yani Türk Hazar olarak kaydedilmişlerdir. Bu durum Hazarlar'ın Göktürkler'e bağlandıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Göktürk Devleti 582 yılında batı ve doğu olmak üzere ikiye ayrıldığında Hazarlar batı kağanlığının en uç noktasını oluşturdu ve bu devletin arzusu üzerine Sâsânî İmparatorluğu'na karşı Bizans'a yardım ettiler. Sâsânî İmparatoru Enûşirvân'ın (531-579) sarayında Hazar Türkleri'nin de tercümanı vardı. İslâm ve Ermeni kaynaklarına göre Hazarlar VII. yüzyılın ortalarına kadar Batı Göktürkleri'ne bağlı kalmışlardır. Yine bu devirde Kafkaslar'daki Derbend Geçidi'ni aşarak Gürcistan ve Azerbaycan'a akınlar yapıp Tiflis'i kuşattılar. 626 yılında Sâsânîler'le Avarlar'ın İstanbul'u kuşatmaları üzerine Bizans İmparatoru Herakleios Hazarlar'dan 40.000 kişilik yardım sağladı. Herakleios kızı Eudokia'yı Hazar hakanına teklif etmişse de düşün hazırlıkları sürerken hakanın ölümü üzerine bu evlilik gerçekleşmiştir. Daha sonra yine Hazarlar'dan Çorpan Tarhan Sâsânîler'e karşı başarılar kazanarak Aras nehrine kadar bütün Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirdi. Başşehir Belencer'den başka Güney Kafkasya'da Kabaile (şimdi Nuha vilâyetindeki Çuhur Kabaile köyü) şehri kuruldu. 629 yılında da Tiflis zapt edildi ve bazı Ermeni grupları itaat altına alındı.

Batı Göktürk Devleti yıkılınca Hazarlar bağımsızlıklarını ilân ettiler (630). Bu dö-

nemde Karadeniz'in kuzeyinde Hazarlar'dan başka bir de Büyük Bulgar (Magna Bulgaria) Türk Devleti kuruldu (635). Ancak Güney Rusya'dan Tuna nehrine kadar geniş düzlüklere hükmeden bu devlet 665 yılından sonra Hazarlar tarafından yıkıldı; böylece Hazar ülkesinin sınırları iki katına çıktı. Azak denizi kıyılarının ele geçirilmesi Bizans'la temasların sıklaşmasına yol açarken Tuna nehrine kadar geniş bir alanın kontrolüne de imkân sağladı. Hızla yükselen Hazar Devleti içinde hâlâ Sabar bakiyelerine devam etmek mümkündü. Sabar reisi Alp İltvar (İlteber) 682'de Gürcü prensinin kızıyla evlenerek Hıristiyanlığı kabul etti ve ileri sürüldüğüne göre Hazarlar arasında bu dini yaymaya çalıştı. Diğer taraftan Bizans'ın gönderdiği din adamları da ülkede propaganda yapmaya başladılar; fakat sonraki gelişmelerden bir sonuç alamadıkları anlaşılmaktadır. 695 yılında tahttan indirilip Kırım'daki Kherones Kalesi'ne sürgün edilen II. Iustinianos Hazar hakanına sığındı ve onun kız kardeşiyle evlendi. Vaftiz edilip Theodora adını alan bu Hazar prensesi, 705'te Bizans tahtına ikinci defa çıkmayı başaran Iustinianos'la birlikte devleti yönetti. Hazarlar II. Iustinianos'a karşı ayaklanan Kheronesliler'i desteklediler ve Bardanes-Philippikos'un tahta çıkmasına yardımcı oldular.

Bizans'a bağlı Kırım ahalisinin isyan etmesi ve Hazarlar'ın âsilerin tarafını tutması üzerine Hazar-Bizans ilişkileri sekete uğradı. Ancak Araplar'ın İrmîniye bölgesine kadar uzanmaları Hazar-Bizans ittifakını tekrar gündeme getirdi. 717 yılında İslâm orduları İstanbul'u kuşattığı zaman Hazarlar Bizanslılar'ın isteği doğrultusunda Kafkaslar'ı aşip Azerbaycan'a girdiler, fakat İslâm kuvvetleri tarafın-

dan geri püskürtüldüler. Bizans İmparatoru III. Leon'un (717-741) oğlu ve halefi V. Konstantinos daha sonra Irene adını alan Çiçek adlı bir Hazar prensesiyle evlendi; bu prensesten doğan oğlu IV. Leon (775-780) tarihte "Hazar Leon" lakabıyla meşhur olmuştur. Aynı devirde Orta Asya'dan gelen göçler Hazarlar'ı sıkıştırıyordu. 833 yılında Hazar hakanının yardım istemesi üzerine Bizans'tan gönderilen Petronas adlı mühendisin idaresindeki ustalar Don nehrinin sol kıyısında Sarkel Kalesi'ni (Beyaz Kale) inşa ettiler. 932'de Bizans'ta baskılara mâruz kalan çok sayıda yahudinin Hazarlar'a sığınması sonucunda Bizans-Hazar dostluğu bozuldu ve Hazarlar da ülkedeki hıristiyanlara baskı yapmaya başladılar. Bunun üzerine Kiev Prensi İgor ile ittifak kuran Bizans İmparatoru I. Romanos Lakapenos (920-944) Hazarlar'ın üzerine yürüdü. Müttefikler bir kısım toprak ele geçirdilerse de daha sonra geri püskürtüldüler; özellikle Rus kuvvetleri perişan edildi.

İslâm dünyası ile Hazarlar arasındaki münasebetler Halife Ömer zamanında (634-644), İrmîniye ve Azerbaycan'ın İslâm orduları tarafından fethedilmesi üzerine askerî çatışma şeklinde başlamış, daha sonra ticarî ve siyasî ilişkilere dönüşmüştür. Hazar Hakanlığı'na yönelik ilk İslâm akınları 642-646 yılları arasında vuku bulmuş, ilk önemli hücum ise 32 (652-53) yılında Selmân b. Rebîa kumandasındaki ordu tarafından yapılmıştır. Derbend (Bâbülebvâb) Geçidi'ni aşan Selmân o zamanki başşehir Belencer'e kadar sokuldu. Fakat bu orduyu yenen ve geri çekilmeye mecbur bırakan Hazar kuvvetleri İrmîniye bölgesine kadar ilerlemeyi başardı. Hz. Osman'ın şehid edilmesinden (35/656) ve Hz. Ali'nin halife seçilmesin-

Hazarlar

den sonra meydana gelen karışıklıkların Kafkaslar yönündeki İslâm saldırılarını azaltması üzerine karşı harekete geçen Hazarlar Arrân'a kadar indiler. Emevî Halifesi Muâviye zamanında İslâm ordularının Kafkas taarruzları yeniden başladı.

Hazarlar'la müslümanlar arasındaki en şiddetli çarpışmalar Halife I. Velîd zamanında (705-715) oldu. Halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik kumandasındaki İslâm kuvvetleri Hazarlar üzerine yürüyerek bazı şehir ve kaleleri fethettiler (708). 714 yılında Derbend Geçidi'ni ele geçiren Mesleme 717'de İstanbul'u kuşatmak üzere bölgeden ayrılınca Hazarlar karşı harekâta girişerek İslâm kuvvetlerini geri çekilmek zorunda bıraktılar. Aynı yıl daha da ilerleyen Hazar ordusu Azerbaycan'ın büyük bir kısmını ele geçirdiyse de Emevî Halifesi Ömer b. Abdülazîz'in görevlendirdiği Hâtim b. Nu'mân el-Bâhilî Hazarlar'ı durdurmayı başardı (99/717-18). Fakat beş yıl sonra Kıpçaklar ve diğer Türk boylarının yardımını sağlayan Hazarlar'ın Mercülhicâre'de bozguna uğrattığı müslüman ordusu ciddi kayıpları verdi. Bu bozgunun kurtulabilenler büyük sıkıntılar içinde Dimaşk'a geldiler. Halife Yezîd b. Abdülmelik buna çok üzüldü ve Cerrâh b. Abdullah el-Hakemî'yi İrmîniye valiliğine getirerek Hazarlar'la mücadeleye memur etti. Hakemî, Hazar topraklarında ilerleyerek Derbend'in 6 fersah kuzeyinde Hazarlar'ı ağır bir yenilgiye uğrattı ve Tarki ile başşehir Belencer'i fethetti. Ancak 730 yılındaki savaşlarda mağlûp olarak Azerbaycan'a geri çekildi. 732'de Azerbaycan-İrmîniye valiliğine getirilen Mervân b. Muhammed 40.000 kişilik bir ordu ile Hazarlar üzerine büyük bir sefer yaptı ve Derbend Geçidi'ni aşip Belencer'e girdi. Derbend'e kendi kuvvetlerini yerleştirdikten sonra 150.000 kişilik bir ordu ile iki koldan yeni Hazar başşehri İdil'e ilerledi. Belencer'in ele geçirilmesinden sonra bölge coğrafyasının İslâm kuvvetleri tarafından tanınması bu ilerlemede büyük rol oynadı. Hazar hakanı kuzeye çekilerek Araplar'a karşı 40.000 kişilik bir ordu gönderdi; fakat bu ordu yenildi ve 10.000 ölü, 7000 esir verdi. Bunun üzerine Araplar'la Hazarlar arasında İslâmiyet'i kabul etmeleri şartıyla barış yapıldı ve hakanın İdil'e dönmesine izin verildi. İmzalanan antlaşmaya göre İdil'de iki fakih kalacak ve Hazarlar'a İslâmiyet'i öğretecekti. Daha sonra Mervân aldığı esirleri Derbend'in güneyine yerleştirdi. Mervân b. Muhammed'in bu önemli seferinden sonra İslâm-Hazar münasebetleri genelde dostane bir seyir

takip etmiştir. Emevîler'in yerine Abbâsîler'in İslâm dünyasında lider olmaları, iki devlet arasındaki barış konusunda önemli bir faktör teşkil eder. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr Hazarlar'la dostça yaşamaya gayret ediyordu. Azerbaycan Valisi Yezîd b. Esîd (Üseyd) halifenin tavsiyesiyle Hazar hakanının kızını aldı. Fakat bu prense sin doğum sırasında ölmesi üzerine bunda kasıt arayan Hazar hakanı, As-Tarhan kumandasındaki bir orduyu İslâm topraklarına gönderdi; 764 yılında Tiflis ele geçirildi. Hârûnürreşîd zamanında vezir Fazl b. Yahyâ el-Bermekî Hazar hakanının kızıyla evlendi. Ancak bu prensesin de zehirlenerek öldürüldüğü söylentileri üzerine 799'da Hazarlar İslâm topraklarına yeni bir akın düzenlediler. Daha sonra Halife Vâsiq-Billâh tarafından Ye'cûc ve Me'cûc seddi hakkında bilgi edinmek için görevlendirilen Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ile Sellâm et-Tercümân, Hazar hakanının müsaadesi ve yardımıyla yaptıkları araştırmada Hazar ülkesinde böyle bir seddin bulunmadığını tesbit etmişlerdir (İbn Hurdâzbih, s. 162-169).

Hazar Devleti'nin kuzeydoğusu sürekli İç Asya'dan gelen diğer Türk kavimlerinin tehdidi altındaydı. Don ırmağının aşağı havzasında inşa edilmiş olan Sarkel Kalesi bir bakıma bu akınlardan ülkeyi koruma amacına yönelikti. Özellikle Peçenek ve Uz (Oğuz) boyları Hazar topraklarını zorluyordu. Fakat aynı zamanda bu boylara mensup pek çok kişi Hazar ordusunda görev almıştı. Kuzeybatıda ise Kiev şehrine kadar uzanan topraklar Hazar hâkimiyetindeydi. 860 yılından sonraki akınlarıyla Don ve Dinyepr nehirleri arasındaki araziye ele geçiren Peçenek ve Uzlar Hazar Devleti'ni iyice zayıflattılar. 1000 yılını takiben Hazar ülkesi yine doğudan gelen çok yoğun bir Kuman-Kıpçak baskısına mâruz kaldı. Esasen zayıflamış olan devlet bu baskıya karşı koyamadı ve Hazar siyasî varlığı XI. yüzyılın içinde eriyip gitti. Bunda, Hazarlar'ın gittikçe asker millet olmaktan çıkmaları büyük rol oynadı. Son zamanlarda ordularında Hârizm'den gelme 10-12.000 kadar ücretli asker bulunuyordu. Daha sonra ticaret yollarının kesilmesiyle de devletin ekonomisi altüst oldu. Çünkü Ruslar Karadeniz kıyısındaki Tama-Tarhan şehrine ulaşmışlar, Kuman-Kıpçaklar da doğudan Batı Türkistan, İran gibi ülkelere giden ticaret yollarını kesmişlerdi. Bu yüzden ücretli askerlerin maaşları ödenemiyordu. Dolayısıyla devlet askerî ve siyasî yönden sarsıldı. Müsevîliğin hânedan tarafından resmen kabul edilmesi de (aş. bk.) toplu-

mu huzursuz hale getirmişti; İslâmiyet, Hıristiyanlık ve gök tanrı dinlerine mensup olan halk eskisi kadar hânedanı desteklemiyordu. 1066 yılında müslüman Oğuzlar'ın tesiriyle 3000 kadar Hazar ailesinin Derbend'i geçerek Selçuklular'a itaat ettiği bilinmektedir. 1076'da Selçuklu kumandanı Sav Tegin onlar için Kahtan adlı bir kasaba kurdurmuştur. Bundan dolayı 1170 yılına ait Gürcü kaynaklarında Derbend Hazarları'ndan söz edilir. Hâkânî-i Şîrvânî de Hazarlar'ın Şirvan'a yaptığı akınlardan bahsetmekte ve onların Dağıstan'da yaşadıklarını söylemektedir. Bugün Polonya ve Litvanya'da yaşayan birkaç bin Müsevî Karaim Türkü'nün ve Kafkaslar'ın kuzeyinde yaşayan Karaçaylar'ın Hazarlar'ın bakiyesi olduğu kabul edilmektedir.

Din. Coğrafyasında çok sayıda farklı dinleri barındırması dolayısıyla Hazar Hakanlığı tarihte kurulan diğer Türk devletlerinin büyük bir kısmından daha farklı bir yapıya sahiptir. Bununla birlikte Hazar topraklarının asıl ve uzun süreli dini geleneksel Türk dini olmuştur. İbn Fadlân ve İbn Rüste gibi müelliflerin verdikleri bilgiler bu görüşü teyit etmektedir. Buna göre Hazar Türkleri Tengri Han (gök tanrı) adını verdikleri bir ilâha tapıyor, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi tabiat güçlerine ve atalara da dinî anlamda saygı gösteriyorlardı. İbn Fadlân'ın seyahatnâmesinden anlaşıldığı kadarıyla âhîret hakkındaki düşünceleri de diğer Türk topluluklarından farklı değildi.

Hazar Hakanlığı'nda erken dönemlerden itibaren ortaya çıkan bir başka din Hıristiyanlık'tır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Hazar ülkesine Hıristiyanlığı ilk sokanlar Arrânî misyonerler olmuş ve özellikle onları gönderen Arrân metropoliti İsrâil (ö. 703) bu hususta büyük bir çaba sarfetmiştir; Hazarlar da Bizans ile olan iyi münasebetleri sebebiyle bu faaliyetlere olumlu yaklaşmışlardır. Hazarlar arasında Hıristiyanlığın yaygınlaşması, 860 yıllarında başşehir İdil'e gelen Slav azizi Kyril sayesinde en yüksek noktasına ulaşmıştır. Kyril'in hakanın sarayında misafir edildiği ve burada çeşitli dinî münazaralara katıldığı anlaşılmaktadır. Aynı tarihlerde hakanın isteği üzerine Hıristiyanlığı yaymak amacıyla İmparator III. Mikhail tarafından Selânîk piskoposu Konstantinos ve kardeşi Methodios da Hazar ülkesine gönderilmişti. Son Hazar hakanı Kırım'da Bizans'ın yardımını sağlamak için Hıristiyanlığı devletin resmî dini olarak kabul etmiş, fakat Bizans'tan bekle-

diği yardımı alamayınca eski dinine geri dönmüştür. Hazar Devleti'nin yıkılışından sonra Hıristiyan ahalî Rus kilisesi içerisinde erimiştir. Hazar savaşçıları, devletin çöküşünden XIII. yüzyıla kadar çeşitli Hıristiyan devletlerin ordularında paralı askerlik yapmışlarsa da bunların hangi dine mensup oldukları bilinmemektedir.

Yahudiliğin Hazar ülkesine gelişi ve Hazarlar'ın bu dini kabul edilişle ilgili farklı tarihler öne sürülmektedir. 1140'ta yazılan Judah Halevi'nin (Jehudah) *Kuzari* adlı yarı edebî kitabına göre Hazar hânedarı 740 yılında Yahudiliği kabul etmiştir. Mes'ûdî ise bu olayın Hârûnürreşid'in halifeliliği sırasında (786-809) olduğunu söyler. Hazarlar'ın Yahudiliği konusunda iki temel kaynak, X. yüzyılda Endülüs'te vezirliğe kadar yükselen Hisdai (Hasdai) ben Şaprût ile Hazar Hakanı Yûsuf arasında teâti edilen iki mektuptur. Hisdai'nin 950-960 yılları arasında yazıldığı sanılan mektubu, kendisinin ve sekreteri Menahem ben Saruk'un adını içeren bir akrostişle başlar; asıl metin ise Endülüs ve Hazar'ın coğrafi konumuna, Endülüs'ün tabii zenginliğine işaret ederek Hazarlar'ın nasıl yahudi olduğu meselesini işler. Bu çerçevede yahudilerin bölgeye nasıl geldiği, Hazarlar'ın hangi yolla yahudi oldukları, kralın hangi kabileden olduğu ve nerede yaşadığı gibi sorulara cevap ister. Hakan Yûsuf'a ait olduğu ileri sürülen mektupta ise Hisdai'nin mektubundaki sorulara cevap verilir. Hazarlar'ın tarihine ve Hakan Bulan idaresinde Yahudiliğe girişlerine temas edilir; Yahudiliği seçiş Bulan'ın bir rüyasına bağlanır. Mektubun geri kalan kısmında, sonraki hakan Obadiah'ın idaresinde yapılan bir din reformundan bahsedilir. Bu kral zamanında ülkede sinagoglar ve okullar inşa edilmiş, Tevrat, Mişna ve Talmud eğitimi yaygınlaşmıştır. Bu mektuplaşmaya dair ilk işarete, Jehudah ben Barzillai al-Bargeloni adlı bir İspanyol yahudisininin 1090-1105 yılları arasında kaleme aldığı *Sefer ha-İttim* adlı kitapta rastlanır. İkinci referans, XII. yüzyılda Abraham İbn Daud'un *Sefer ha-Kabbalah* adlı eserinde bulunur. Her iki mektup da ilk defa 1577'den sonra veya o sıralarda İstanbul'da basılan Isaac Abraham Akriş'in *KoI Mevasser* adlı çalışmasında İbrânîce olarak verilmiştir. Fakat mektupların asıl tanınması, Buxtorf'un 1660'da Jehudah Halevi'nin *Kuzari*'sini neşri sayesinde gerçekleşmiştir; Buxtorf bu yayında mektupları Latince'ye de çevirmiştir. Mektupların yazma nüshası Oxford'daki Christ Church Kütüphanesi'ndedir. Hakan Yûsuf'un mektubunun daha

uzun bir kopyası da 1874'te A. Harkavy tarafından Leningrad Public Library'de bulunan Second Firkowich Collection'daki bir el yazmasından alınarak yayımlanmıştır. Bir başka önemli belge de adı bilinmeyen bir Hazar yahudisi tarafından yazılan ve Hakan Hârûn ile Yûsuf'un Ruslar'a karşı direnişlerinden bahseden bir mektuptur. Mısır'da Kenîsetü's-Şâmi'de bulunan bu mektup, bugün Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde muhafaza edilmesinden dolayı "Cambridge dokümanı" diye de bilinir.

Hazarlar'ın Yahudiliği seçmeleriyle ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmektedir. Onların hangi yahudi fırkasını benimsedikleri meselesi ise açık değildir. Bununla birlikte Kırım kökenli Karâiler'le (Kara'im = Karaites) Hazarlar arasındaki ilişkinin varlığı Hazarlar'ın Karâiliği (Anâniyye) benimsediğini doğrular mahiyettedir. Fakat bazı çağdaş uzmanlar Hazarlar'ın önce Karâiliğe, sonra da Talmudist Yahudiliğe girdiklerini ileri sürmektedir. Bugün Hazar Karâileri'ne ait herhangi bir cemaat yoktur.

Mervân b. Muhammed idaresindeki İslâm kuvvetlerine yenilen Hazar hakanı zor durumda kalınca İslâmiyet'i kabul ettiğini söylemiş, ancak kısa bir süre sonra eski dinine dönmüştür. İslâm ordularının çekilmesinin ardından Hazar ülkesinde kalan iki fakih Nûh b. Sâbit (Sâib) el-Esedî ve Abdurrahman el-Havlânî İslâmiyet'i yaymak için çalıştılar (İbn A'sem el-Kûfi, VIII, 74). Hazarlar'ın X. yüzyılda Ruslar karşısında güç duruma düşmeleri ve 965'te hakanlık Hârizmliler'e sığınması, çok kalabalık Hazar kütlelerinin İslâmiyet'e girmesine sebep olmuştur. Ancak bu olaydan önce de Hazar ülkesinde hakan tarafından himaye edilen müslümanlar yahudi ve Hıristiyanlara göre çoğunlukta idiler; X. yüzyılda başşehir İdil'de 10.000'den fazla müslüman yaşıyordu. Hakanların, Müsevî oldukları halde ülkede kendi dinlerinin yerine İslâmiyet'in yayılmasını teşvik etmeleri dikkat çekici bir husustur. İslâmiyet daha çok Aşağı İdil ve Dağıstan'da yayılma imkânı buluyordu. Müslüman halkın bir kısmı Şâfiî, çoğunluğu Hanefî idi. Hazarlar'ın son devirlerinde ordu çoğunluğu Hârizm'den gelen ücretli müslüman askerlerden oluşuyor, müslüman ahâlinin ekserisi ticaret ve zanaatle uğraşıyordu.

Teşkilât. Emevî ve Abbâsî devletlerinin en kuvvetli dönemlerinde onlara Kafkaslar'da karşı duran Hazar Devleti'nin güçlü bir siyasi teşekkül olduğu anlaşıl-

maktadır. Esasen, İslâm kaynakları Hazar Devleti'ni Çin ve Bizans ile aynı ayar da tuttuğu gibi Doğu Avrupa'nın en büyük kuvveti olarak tasvir etmektedir. X. yüzyıl ortalarına kadar bu hüviyetini koruyan Hazar Hakanlığı, askerî ve siyasi teşkilâtı başta olmak üzere birçok yönüyle Göktürk Devleti'ne büyük benzerlik gösteriyordu. Hazar hânedanı da Göktürk hânedanının mensup olduğu A-Shih-nalar'a bağlanmaktadır. Hükümdar "hakan" unvanını taşırdı. Ondan sonra gelen ve genelde icraî sorumluluğu yüklenen "hakan beg" (abşad, tarhan) unvanlı nâib iktidarı yürütür, ondan sonra "kümdür" ve arkasından "çavşığır" gelirdi. Hazarlar'a bağlı diğer kavimler merkezden gönderilen "il-teber" ve "tudun" denilen kişiler tarafından yönetilirdi.

Kültür ve Medeniyet. Hazarlar'ın kendi dillerinde yazılmış eserlere bugüne kadar rastlanmamışsa da özellikle Sarkel Kalesi'nin duvarlarında ve Mayatskiy kazılarında ele geçen bazı arkeolojik malzemenin üzerinde Göktürk yazısına benzeyen oyma yazılar bulunmuştur. Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde X. yüzyılın ilk yarısından kalma İbrânîce bir metin vardır ve içinde İbrânî harfleriyle yazılmış Türkçe kelimelere rastlanmaktadır.

İslâm öncesi dönemde kurulan diğer Türk devletlerinden ticaret, ziraat ve zanaate daha fazla yer vermeleri açısından ayrılan Hazarlar'ın, VII. yüzyılın sonuna kadar başşehir olan Dağıstan'daki Belencer ile Semender başta olmak üzere birçok şehri vardı. Daha sonra İslâm ordularının baskısıyla idare merkezinin taşındığı İdil nehrinin ağızındaki İdil şehri iki ayrı bölümden meydana geliyordu. Batıdaki bölümün adı Akşehir (el-Beyzâ), diğerini ise Sarıgşın (sarı şehir) idi. İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal'e göre Sarıgşın'ın doğu kısmına Hazaran, batı kısmına İdil adı veriliyor ve hakan İdil'de, büyük tâcirlerle müslümanlar da pazar yerlerinin bulunduğu Hazaran'da oturuyordu. Diğer kısmından daha büyük olan Akşehir'in nehirden uzak bir mevkiinde hakanın tuğladan yapılmış sarayı vardı. Şehrin uzunluğu 1 fersah kadardı ve dört tarafı surlarla çevrilmişti; binalarının çoğu ahşaptı, üzerleri ise keçe ile örtülmüştü. Şehirde birkaç hamam vardı. Otuz mescidi olan müslümanların okulları da bulunuyordu. Büyük caminin minaresi hakanın sarayından daha yüksek inşa edilmişti.

XI. yüzyılın ortalarından itibaren müslüman tüccarların Hazar ülkesine sıkça yaptıkları ziyaretler, onların İslâm kay-

naklarında daha ayrıntılı kaydedilmesini sağlamıştır. İbn Rüste, İstahrî, İbn Havkal, İbn Fadlân ve Mes'ûdî Hazarlar hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Onlara göre yazın çadırlarda yaşayan Hazarlar kışın şehirlerde otururlardı. Tarla ve bahçeleri vardı; mahsullerini gemilerle ve arabalarla şehir merkezine taşırlardı. Milletlerarası bir ticaret merkezi olan İdil'de meşhur ticaret yolları kesişiyordu. Bu şehirden hareketle tâcirlerin batıda Endülüs ve doğuda Çin'e ulaştıkları bilinmektedir. Hazarlar ile müslümanlar arasındaki ticaret Bağdat-Rey-Berdea-Derbend-İdil yolu; Cürcân'dan başlayan ve Hazar denizi üzerinden İdil'e ulaşan, Don ve İdil nehirleri vasıtasıyla İskandinavya'ya uzanan ticaret yolu; Hârizm'den Hazar topraklarına ve oradan Bulgarlar'a giden yol üzerinden yapıyordu.

İslâm dünyasında en çok rağbet gören kürk Hazar ülkesinden geçirilerek Ön Asya'ya ulaştırılırdı. Burtas ülkesinden gelen siyah ve kızıl tilki kürkleri en değerlileriydi ve 100 dinara alıcı buluyordu. Hazarlar, ülkelerinde her millettten tüccarların gelip yerleşmesine ve ticaret yapmasına izin veriyorlardı. Hazar toprakları Batı Avrupa, Yakındoğu ve Uzakdoğu arasındaki transit ticarete çok önemli bir yer işgal ediyordu. Bu ticaretten elde edilen gümrük vergisi Hazar Hakanlığı'nın en önemli geliri idi. Dolayısıyla tüccarların her türlü güvenliği sağlanıyordu. Merkez İdil'deki tüccar sınıfının en kalabalığını 10.000 kişiyle müslümanlar teşkil etmekteydi. Hazar ülkesinde oturan ve buraya gelip giden müslümanların hukukî işlerine hakan tarafından tayin edilen "hız" adlı bir memur bakmaktaydı. Ruslar ve diğer Slavlar da önemli bir grup oluşturuyordu. Çeşitli kaynaklara göre, Derbend ile İdil arasında ve buraya sekiz günlük mesafede yer alan Hazar denizinin kıyısındaki Semender şehrinin 40.000 bağı vardı. Cami, kilise ve sinagogların yan yana bulunduğu şehrin evleri ahşaptı. Şehir, Ruslar'ın 968'den sonra bu civara yaptıkları seferler sırasında harap oldu. VIII-X. yüzyıllarda Terek ve İdil nehirleri üzerinde kurulan Hazar şehirleri, özellikle Sarkel Kalesi Orta Asya tipindedir ve burada bulunan eşya tamamen Türk karakteri taşımaktadır. Takılar, seramik ve silâhlar ilgi çekicidir. Hazar kılıcı ve Sabar zırhı bu dönem için çok meşhurdur. Hazar Hakanlığı'nda ticaret ve ziraatin önemli yer tutmasına rağmen yine diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi ekonominin temelini hayvancılık teşkil ediyordu.

Başlangıçta göçebe bir kavim olan Hazarlar'da at çok önemli bir yer tutuyordu; yapılan kazılarda çok çeşitli koşum takımları bulunmuştur. Yerleşik hayata geçen Hazarlar'ın, ilk dönemlerinde yapı malzemesi olarak daha çok ahşap ve keçeyi tercih ettikleri, hakanın sarayı dışında hiçbir yerde tuğla kullanmadıkları bilinmektedir. Ancak zamanla kesme taşlarla kale ve askerî garnizonların inşa edildiği, evlerin ve sütunlu büyük binaların yapıldığı görülmektedir. Hazarlar'da el sanatları da gelişmişti. Prevens Çiçek'in çeyiz olarak götürdüğü ev eşyası, elbise, altın ve gümüş kupalar Bizans'ta hayranlık uyandırmıştı.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh* (Ömerî), s. 23, 316, 328, 330, 336, 339-344, 348-349, 428; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 278, 282-283, 291, 295-297, 299; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 6, 270-271, 294, 298, 330; Ya'kübi, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 262; İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 16, 124, 155, 162-169, 259-261; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 139-140, 147, 149; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), tür.yer.; İbn Fadlân, *İbn Fazlân Seyahatnâmesi* (trc. Ramazan Şeşen), İstanbul 1995, s. 80-84; İbn A'sem el-Küfî, *el-Fütûh*, Beyrut, ts. (Dârü'n-Nedveti'l-cedîde), VIII, 26-75, 229-233; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc* (de Goeje), s. 256-260; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 62, 83, 157, 164; İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 217-225; Makdisî, *el-Bed' ve'l-târîh*, IV, 66-68; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 20, 24, 330-332; *Hudûdü'l-âlem* (Minorsky), s. 53, 83, 101, 162, 164, 450-460; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 355, 360-365; Gerdtzi, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhâ Habîbî), Tahran 1347, s. 261, 270-272; İdrîsî, *Nüzhelü'l-müşâk*, Köprülü Ktp., nr. 955, vr. 270^a, 309^a; Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut 1380/1960, s. 584-585; Theophanes, *The Chronicle of Theophanes* (trc. Harry Turtledove), Philadelphia 1982, s. 22, 56, 70, 72, 75-76, 98, 101, 115; Nikephoros, *Short History* (trc. Cyril Mango), Washington 1990, s. 101-105, 107-113, 131; Reşid Saffet Karasemsi, *Hazar Türkleri Avrupa Devleti (VI-XII. Asır)*, İstanbul 1934; Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlân's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 268 vd.; a.m.f., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, tür.yer.; a.m.f., "Hazarlar", *İA*, V/1, s. 397-408; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi* (trc. Arif Müfit Mansel), Ankara 1943, I, 251, 298; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958, I, 81-87; II, 334-336; A. Zajackowski, *Karaîms in Poland*, Warszawa 1961, s. 24-29; a.m.f., "Hazar Kültürü ve Varisleri" (trc. Çağatay Bedii), *TTK Belle-ten*, XXVII/107 (1963), s. 477-483; M. I. Artamanov, *Istoriya Khazar*, Leningrad 1962; Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 189-200; D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York 1967; a.m.f., "Aspects of the Khazar Problem", *Glasgow Oriental Society Review*, XIII (1947-49), s. 33-44; a.m.f., "Khazars", *EJd.*, X, 944-953; A. Meyendorff, "Trade and Communication in Eastern Europe A.D. 800-1200", *Travel and Travellers of the Middle Ages*, London 1968, s. 104-123; Akdes Nimet Kurat, *IV-VIII. Yüzyıllarda Kara-*

deniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972, s. 30-43; a.m.f., *Rusya Tarihi*, Ankara 1987, tür.yer.; M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", *VII. TTK Bildiriler* (1972), I, 230-250; Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul 1978, s. 79-80; P. B. Golden, *Khazar Studies*, I-II, Budapest 1980; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu* (trc. M. Reşat Uzman), İstanbul 1980, s. 180-181; Hakkı Dursun Yıldız, "Hazarlar Arasında Müslümanlığın Yayılması", *VIII. TTK Bildiriler* (1981), II, 855-863; G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşiltan), Ankara 1981, s. 96, 117, 132-134, 146, 163, 194, 213, 271, 275; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 223-237; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 1984, s. 157-168; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, tür.yer.; O. Pritsak, "Khazars", *Dictionary of the Middle Ages*, New York 1986, VII, 240-242; Şerif Baştaç, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihî Türk Devletleri*, Ankara 1987, I, 139-182; L. Rasonyi, *Tarihî Türklük*, Ankara 1988, s. 60, 114-117; Fahrettin Kirzioğlu, *Kıpçaklar*, Ankara 1992, s. 35-50; Thomas S. Noonan, "Byzantium and the Khazars: a special relationship?", *Byzantine Diplomacy* (ed. J. Shepard - S. Franklin), Belfast 1992, s. 109-132; A. Koestler, *Onüçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mirası* (trc. Belkis Çorakçı), İstanbul 1993; *Constantine Porphyrogenitus, De Administrando Imperio* (ed. Gyula Moravcsik, trc. R. J. H. Jenkins), Washington 1993, s. 63-67, 69, 73, 167, 171, 173, 175, 183, 185; Khalid Yahya Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hishâm Ibn Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, New York 1994, bk. İndeks; J. G. Frazer, "The Killing of the Khazar Kings", *Folk-lore*, sy. 28, London 1917, s. 382-407; sy. 29 (1918), s. 162-163; Michail Kmoko, "Araber und Chazaren", *KCs.A*, I (1924-25), s. 280-292, 356-368 (aynı makale: "Araplar ve Hazarlar" [trc. A. Cemal Köprülü], *TM*, III [1935], s. 132-155); N. B. Divatia, "The Khazars: Were they Mongols?", *Abori*, sy. 12 (1931), s. 285-286; V. Moshin, "Les khazares et le byzantins d'après l'anonyme de Cambridge", *Byzantion*, VI, Bruxelles 1931, s. 309-325; J. Brutzkus, "The Khazar Origin of Ancient Kiev", *SEER*, XXII/58 (1944), s. 108-124 (aynı makale: "Eski Kiev'in Türk-Hazar Menşei" [trc. Halil İnalıcık - İkbâl Berk], *DTCFD*, IV/3 [1946], s. 343-358); M. A. Halévy, "Le problème des khazares contribution à l'histoire de l'expansion religieuse de Byzance", *Actes IV. Congress international d'études byzantines: Bulletin Institute Archivum Bulgare*, IX (1953), s. 384-388; V. Minorsky, "A New Book on the Khazars", *Oriens*, XI (1958), s. 122-145; K. Czeglédy, "Khazar Raids in Transcaucasia in A.D. 762-764", *AOH*, XI (1960), s. 75-88; Hüseyin Ali ed-Dakûki, "el-'Arab ve'l-Ĥazar fi 'ahdi'l-ĥulefâ'i'r-râşidîn ve'd-devleti'l-Emeviyye", *Mü'errihu'l-'Arabî*, XXXVII, Bağdat 1988, s. 105-111; T. Senga, "The Toğuz Oghuz Problem and the Origin of the Khazars", *JAH*, XXIV/1 (1990), s. 57-69; W. Barthold - P. B. Golden, "Khazar", *EP* (ing.), IV, 1172-1181; P. B. Golden, "Khazars", *Encyclopedia of Asian History*, New York 1988, II, 295-296.

